

УДК 341

В. В. ОМЕЛЬЧУК

**НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ АКТИ ПРОТИ ЄРЕТИКІВ
У СТРУКТУРІ НОРМ ЦЕРКОВНО-КАНОНІЧНОГО ПРАВА
ВИЗАНТІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (КІНЕЦЬ IV – XI ст.)**

Автор показує, що акти проти єретиків є наслідком створення державних гарантій позицій офіційної церкви. Ці акти стали невід'ємною складовою як системи права у цілому, так і актів щодо церкви зокрема. Константинопольський Патріархат впливав на зміст урядових нормативно-правових актів щодо опозиційних віровчень. Нормативно-правові акти щодо єретиків, попри всю свою розпорошеність і несистемність (вони не складають цілісної упорядкованої системи), дають підстави стверджувати поступальну динаміку розвитку цієї сфери правового регулювання. Ці акти передбачали санкції проти єретиків (від штрафів, конфіскації майна і обмеження прав до смертної кари).

Ключові слова: церква, монастир, Патріархат, власність, єретики.

Омельчук В. В. Нормативно-правовые акты против еретиков в структуре норм церковно-канонического права Византийской империи (конец IV – XI ст.)

Автор показывает, что акты против еретиков являются следствием создания государственных гарантий позиций официальной церкви. Настоящие акты стали неотъемлемой составляющей как системы права в целом, так и актов относительно церкви в частности. Константинопольский Патриархат влиял на содержание правительственных нормативно-правовых актов относительно оппозиционных вероучений. Нормативно-правовые акты относительно еретиков, невзирая на свою несобранность и несистемность (они не составляют целостную упорядоченную систему), дают основания утверждать поступательную динамику развития этой сферы правовой регуляции. Настоящие акты предусматривали санкции против еретиков (от штрафов, конфискации имущества и ограничения прав к смертному наказанию).

Ключевые слова: церковь, монастырь, Патриархат, собственность, еретики.

Omelchuk V. V. Normatively legal acts against heretics in the structure of norms church canonical rights for the Byzantium empire (end of IV – XI age)

Acts against heretics are investigation of creation of state guarantees of positions of official church. The real acts became the inalienable constituent of both the system of right on the

whole and acts in relation to a church in particular. Constantinople Patriarchy influenced on maintenance of governmental normatively legal acts in relation to opposition dogmas. Normatively legal acts in relation to heretics in spite of everything the sparseness and the non-systemness (they do not make the integral well-organized system) is given by grounds to assert the forward dynamics of development of this sphere of the legal adjusting. The real acts were foreseen by approvals against heretics (from fines, confiscations of property limitation of rights to death punishment).

Key words: church, monastery, patriarchy, propert, heretics.

У Візантійській імперії церква не була відділена від держави, тому нормативно-правова база передбачала заборону поширення будь-яких віровчень, опозиційних визначеним як офіційна позиція правлячої церкви. Відповідні конкретні нормативно-правові акти спрямовувалися на обмеження прав еретиків, зокрема щодо проведення зібрань, обрання власних єпископів, володіння та розпорядження власним майном.

Дана проблема була предметом аналізу таких дослідників історії держави і права Візантії, як Ф. Успенський, О. Козлов, Ю. Кулаковський, О. Ліпшиц, І. Чичуров, Г. Літаврін.

З самого початку свого існування Візантійська імперія взяла курс на нормативно-правове забезпечення монопольного становища правлячої церкви. 13 березня 395 р. у євноміан відібрали *jus testamenti*, яке напередодні повернув їм Феодосій. Цей указ відновив щодо еретиків усі кари та штрафи, позбавивши їх усіх привілеїв. Їм було заборонено проводити зібрання та мати власних єпископів. У законі від 7 серпня 395 р., спрямованому Руфіну, погрози язичникам та еретикам супроводжувалися обіцянками покарання правителів провінцій за неретельність у запобіганні такій діяльності на місцевому рівні. Лінощі та неоперативність чиновників у проведенні каральних акцій мали розглядатися як особництво еретикам.

Вже у квітні 396 р. євноміан, особливо їхнє духовенство, наказували вистежувати для заслання. 1 квітня 397 р. вийшов указ про видалення зі столиці всіх аполлінаріан, будинки, у яких вони проводили свої зібрання, передавалися до державної скарбниці. Попри такі акти, збори еретиків набирали силу не лише у містах, а й маєтках частини багатих землевласників. Жорсткість урядової політики щодо євноміан та монтаністів засвідчив новий закон від 4 березня 398 р. Прокуратори маєтків, де проводилися такі збори, каралися смертю, а господарям загрожувала конфіскація. Господарі міських будинків могли їх втратити, а учасники зборів – позбутися майна і житла. Євтропій підтвердив позбавлення відступників *jus testamenti* і два закони проти язичників. 7 грудня 396 р. анулювалися будь-які привілеї, які надавалися жерцям у давнину. Закон 399 р. передбачав руйнування язичницьких храмів.

29 січня 404 р. імператор видав указ, яким забороняв брати участь у бунтівних зборах під загрозою конфіскації майна і відставки. Цей указ був спрямований на боротьбу з прихильниками Іоанна Златоуста, якого влада згодом змусила зректися Патріаршого престолу. 10 червня єпископи Акакій і Антіох домоглися в імператора наказу про силове видалення Іоанна зі столиці. І. Златоуст добровільно здався імператорській варті. Його радикальні прихильники зробили спробу підпалити столицю після другого заслання Іоанна. Тоді придушення релігійних заворушень очолив префект міста Константинополя Опат, язичник. Усім особам, які перебували на державній чи приватній службі, за участь у заворушеннях загрожувало

ло позбавлення служби і конфіскації. Згідно з указом від 11 вересня 404 р. господарів рабів за участь у «бунтівних зібраннях» штрафували на 3 фунти золота, а міські корпорації – на 50. Новим указом на префекта преторія Сходу від 18 листопада ректорам провінцій забороняли будь-які релігійні зібрання, які «розходилися» з епископами Арсакієм, Феофілом та Порфірієм.

У 416 р. язичникам заборонено вступати на державну службу (*militia*), насамперед не дозволялося призначати їх правителями провінцій. У 418 р. державну службу закрито для юдеїв. Указ зобов'язував подати у відставку всіх юдеїв, які перебували у палацових службах або серед імператорських агентів (*agentes in rebus*). Всі юдеї мали бути негайно звільнені з військової служби. Для освічених юдеїв дозволялася адвокатська діяльність і участь у міських сенатах. У 415 р. видано два укази проти монтаністів і євноміан із заборону їхніх зібрань⁴.

13 липня 451 р. вийшов імператорський указ, який визначив кари за підбурювання виступів на релігійному ґрунті. 12 листопада 451 р. імператор підтвердив усі привілеї, дані раніше ортодоксальній церкві. 7 лютого 452 р. новим указом встановили дотримання постанов Халкідонського собору, а публічні диспути щодо віри категорично заборонили⁵.

Ця заборона супроводжувалася погрозою покарання: клірикам – виключенням з кліру, особам, які перебували на службі, – відставкою, іншим – вигнанням з міста. Через місяць, 13 березня 452 р., наступною сакрою, адресованою префектам, імператор підтвердив ці покарання за релігійні суперечки, поширивши їх чинність на усю імперію. Такі самі сакри загального характеру з'явилися 6 і 28 липня⁶. Нові репресії були житті щодо монофізитів. Їм заборонялося організувати збори, гуртожитки, монастирі; власники будинків, які надали їм приміщення, піддавалися тілесним покаранням і конфіскації майна. Єретичні книги мали бути спалені, а їхнім авторам і розповсюджувачам загрожувала конфіскація майна та заслання⁷. Принагідно зауважимо, що у 451 р., під загрозою смертної кари, заборонили відправу язичницьких обрядів.

Орієнтація Аспаридів на протидіючі ортодоксальній церкві та імператору сили призвела до розгортаних після перевороту 471 р. переслідувань аріан-екзакціонітів. Їм заборонили мати свої церкви і влаштовувати зібрання. Падіння Аспаридів дозволило владі та верхівці православної церкви організувати гоніння на інші опозиційні сили⁸.

Робилися кроки щодо подальшого утвердження православ'я у системі державного управління. У 468 р. вийшов указ, згідно з яким усі судові та адміністративні посади могли обіймати лише православні. Спеціальна постанова у 472 р. знову регламентувала заборону проведення язичницьких свят. У 467 р. відкрився процес над квестором Ісокасієм, антиохійським ктитором та філософом. Міські низи, незадоволені фінансовою політикою уряду, демонстративно висловлювали підтримку обвинуваченому. Звинувачений у язичництві, Ісокасій тримався сміливо, відчуваючи підтримку широкого загалу. Суд проходив у Сенаті, де після славослів'я імператору народ «вирвав» його з рук правосуддя і, відвівши до церкви, охрестив. Дізнавшись про хрещення, імператор відпустив Ісокасія на батьківщину⁹.

Зинон, який прийшов до влади після смерті свого сина і співправителя Лева II у 475 р., зіткнувся з опором верхівки столичних та частини провінційних ктиторів¹⁰. Випущена енцикліка проклінала томос папи Лева та постанови Халкідонського собору. У процесі її розроблення та оприлюднення чинився тиск на патріарха Акакія, однак той ухилився від підписання. Підписи поставили Пе-

тро Валяльник, повернений Василіском до Антіохії, Павло Едеський, Анастасій Єрусалимський, єпископи «Азії та Сходу» (всього, за Захарієм, 700 осіб). Це виявило прагнення впливових угруповань Малої Азії, Єгипту, Леванту відійти від підтримки халкідонців. Та орієнтація уряду на монофізитів, які були розпорозені, не виправдала себе. Такі дії викликали побоювання військово-служилої знаті. Євтіхіани, які приєдналися до монахів столиці, почали переконувати імператрицю Зиноніду в потребі усунення Тимофія Елура, дії якого викликали заворушення міських низів. Під їхнім тиском Феоктист наказав Елуру вирушити до Олександрії.

Прибувши до Ефесу Тимофій організував Собор, який відновив на кафедрі єпископа Павла. Під час перебування Елура у Сирії місцеві єпископи вирішили провести у Єрусалимі собор і скинути Акакія. Прибуття Тимофія до Олександрії викликали масові акції на його підтримку. Демонстрації з боку його прихильників, священників, монахів, міських низів засвідчили незадоволення релігійною політикою уряду і знайшли відбиток у подіях в інших провінціях імперії. Серед тих, які зустрічали, були члени «партії» єпископа Протерія. Однак продумані дії уряду розкололи табір незадоволених. Невдовзі список Феодот з частиною вируючих відійшли від Елура, жалкуючи щодо свого «новопомазання». Проти авторитету Тимофія діяла і добре організована інформаційна кампанія. Поширювалися чутки про зносини Тимофія з євтіхіанами і префектом Боєцієм, висуванцем Константинополя. Лише публічне прокляття євтіхіан Тимофієм повернуло йому беззастережну довіру народних низів. У самій столиці спалахнуло повстання, одним з ініціаторів якого виступив патріарх Акакій, якому повідомили про наміри його усунути. Використовуючи церковний апарат, патріарх підняв проти імператора Василіска монахів та архимандритів. Коли Василіск залишив місто, до його табору вирушив Даниїл, зібравши плебс та монахів. Монах Олімпій, виступив зі звинуваченнями узурпатора. Наслідком подальших перемовин стало скасування всіх урядових розпоряджень у релігійній сфері. Акакію повернули право рукоположення єпископів опозиційних єпархій. Коли війська Зинона увійшли до міста, Акакій видав Василіска, який переховувався у церкві, і його замордували голодом у Кападокії¹¹.

Нову хвилю переслідувань єретиків розгорнув імператор Юстиніан у 527 – 529 рр. Політичних і майнових утисків зазнали усі, хто відмовлявся сповідувати істинну віру. Юстиніан закрив останнє опертя язичництва – Афінську академію¹². У 529 – 530 рр. Палестину охопило повстання самаритян. У ході його придушення десятки тисяч повстанців було вбито та обернено на рабів, інші змушені були втікати. Нове повстання самаритян, яке спалахнуло у 555 р., також жорстоко придушили. Указом 541 р. єретичними вченнями проголосили несторіанство і монофізитство. Хоча невдовзі вони відновили свої церкви, проте гоніння на них не припинилися¹³.

Серед кроків імператорської влади цієї доби – посилення економічної могутності церкви, захист її власності. Імператор заохочував благодійну діяльність церкви, розглядаючи її інструмент внутрішньої стабілізації, сприяв будівництву монастирів, водночас упорядковуючи діяльність монахів. Прагнучи посилити владу єпископів і церкви на місцях, Юстиніан намагався обмежити вплив церкви на процедуру обрання єпископів, надав останнім контрольні функції щодо державної адміністрації. Здійснювався курс на долучення єпископів до управління міськими справами¹⁴.

Для владнання внутрішніх християнських суперечностей у 553 р. в столиці скликали V Вселенський Собор. Державна ідеологія була поєднанням християнства з елементами язичницької культури та ідеями римської монархії. Усе більше посилюються позиції ортодоксального православ'я¹⁵. Диякон Константинопольської Софії Агапіт у своєму «Викладі» звертався до імператора Юстиніана зі словами: «Керований законами Бога імператор править і підданими за законом»¹⁶.

Протидія православному імператорові у Візантійській імперії могла потрактуватися як зрада чи ересь¹⁷. Рішення щодо заборони монофелітства підтримав і Лев II (682 – 683 рр.)¹⁸. Характерними були кампанії з християнізації юдеїв у 630 і 873/874 рр.¹⁹. Ці кампанії і, зокрема, виданий у 634 р. указ імператора Іраклія про насильницьке хрещення юдеїв призвели до переходу на бік арабських завойовників переважної більшості юдейської громади Палестини²⁰. Офіційна церква заборонила вірменським християнам використовувати дзвони²¹.

Важливим кроком в історії візантійського християнства стали знамениті 102 канони Трулльського Собору. Вони регламентували побутову поведінку кліриків, монахів і мирян, літургіку. Більше чверті постанов стосуються традицій і обрядовості, поширених у середовищі рядових прихожан. Зазвичай спочатку звертають увагу на канони, у яких чітко простежується прагнення Отців Собору заборонити звичаї язичницького походження, насамперед календи, вота, врумалія, новомісяччя, першоберезневі ритуали. Ці свята були інтегровані у систему візантійських християнських свят. Так, календи, проти яких виступали святий Амвросій Медіоланський, святий Іоанн Златоуст, Астерій Амасейський, Петро Хрисогон, у X ст. сприймалися як повністю християнське свято. Йдеться насамперед про враження арабських вчених Аль-Масуді і Аль-Мукаддаса, перший з яких відзначив масову участь християн у святкуванні, насамперед церемоніях, пов'язаних із запалюванням вогню у дні календ, а другий вмістив їх до переліку християнських свят нарівні з Пасхою і Різдом. У календарному циклі греків до цього часу провідне значення надається березневій обрядовості, яка здійснюється у різних місцях 1 чи 25 (на день Благовіщення) числа, пов'язаної з поверненням ластівок з місць зимівлі²².

Син Льва III, Константин V Копронім, підкріпив цю політику постановою Церковного Собору 754 р.²³. Розпочавшись 10 лютого у імператорському палаці у Ієрії на малоазійському березі Босфора, він тривав до 8 серпня, коли завершився у Влахернській церкві у Константинополі²⁴. У Соборі взяли участь понад 300 єпископів, проте патріарші кафедри Східної церкви представлені не були²⁵. Іконошанування проголошувалося «еллінською», язичницькою ерессю, а його захисників піддали анафемі. Шанування ікон заборонялося як у храмах, так і приватних будинках²⁶. Порушники цих настанов прирівнювалися до прихильників Арія, Несторія і Євтіхія. В одній з постанов навіть монашество було визнано оманюю. Це стало поштовхом до розгортання нової кампанії проти ікон та іконошанувальників²⁷.

Державна влада після поразки павликіан взялася за активне викорінення «ересі». Згідно із законодавством Юстиніана маніхейство каралося смертною карою. Проте збережені джерела зафіксували факт зустрічі дидаскала павликіан Гегнезія-Тимофія з імператором Львом III іконоборцем (717 – 741 рр.), сирійця якого дозволив Гегнезію повернутися в Єпісарі. У 756 р. Константин V Копронім

переселив з Феодосіополя в Мелітені сирійців та вірмен у Фракію, що надало павликіанству нового розмаху²⁸. Загострення внутрішньої боротьби та погіршення міжнародного становища Візантії змусило владу піти на поступки. Лев VI (886 – 912 pp.) дав можливість павликіанам, переважно вірменам за походженням, повернутися до імперії. Пізніше вони, з їхнім досвідом військових дій, використувалися у бойових діях в Італії та Месопотамії²⁹. Павликіани, виведені з Вірменії Константином Копронімом та Іоанном Цимісієм і оселені біля Філіппополя, брали участь у візантійському поході на Сицилію та Італію у 1041 р.³⁰

У спеціальних кварталах візантійських міст дозволялося проживання іновірців (мусульман та юдеїв). Ізоляція запобігала поширенню ересі у православному середовищі та допомагала уникати міжрелігійних конфліктів. Проте квартали, сгруповані навколо місця відправлення культу (церкви, синагоги, мечеті), були джерелом гуманітарної напруги і слугували об'єктом підвищеної уваги влади³¹. У VIII ст. десятки тисяч сирійців і вірмен були переселені з Малої Азії на Балкани. Мусульманським полоненим, які погоджувалися хреститися, давали волів і землю, а селянам, які видавали їм за дружини своїх дочок, надавали на три роки звільнення від податків³².

У гострій ідеологічній боротьбі обидва табори (іконошанувальники й іконоборці) у внутрішній незгоді навіть спробували звинуватити юдеїв та мусульман-арабів³³. Відновлення союзу імператорської влади з монашеством супроводжувалося жорстокими переслідуваннями павликіан. Лише у 872 р. імператору Василію I вдалося захопити Тефрику. Однак павликіанський рух не лише продовжувався, але й перекинувся на Балкани, де вплинув на засади еретичного руху Болгарії³⁴. В останній чверті XI ст. він набуває нового піднесення у Фракії та Македонії. Його центром стає Філіппополь. Єретичний рух у 80-ті роки XI ст. переріс у відкрите повстання. Вільні селяни павликіани, які служили у візантійському війську, відмовилися коритися. Виряджені для придушення повстання війська було розбито. Після придушення наступного повстання, яке спалахнуло на початку XII ст., майно учасників повстання конфіскували, а їх самих переселили в інші місця³⁵.

Отже, нормативно-правові акти щодо еретиків попри всю свою розпорошеність і несистемність (вони не складають цілісної упорядкованої системи) дають підстави стверджувати поступальну динаміку розвитку цієї сфери правового регулювання. Її розвиток проходив еволюційно, постійно удосконалюючись. На різних етапах історичного розвитку візантійського права вони мали особливості у виробленні та застосуванні норм. Метою нормотворчої діяльності у цій сфері було забезпечення монопольного становища правлячої церкви. Відповідно, на це були спрямовані укази, розпорядження, доручення органів візантійської влади, насамперед імператора, постанови вселенських та помісних соборів, рішення церковних ієрархів (насамперед Константинопольського Патріарха) тощо. Ці акти передбачали санкції проти еретиків (від штрафів, конфіскації майна і обмеження прав до смертної кари). Водночас підкреслимо і гнучкість правової системи Візантії щодо іновірців, що позначилося на практиці проживання у візантійських містах мусульман та юдеїв.

Здійснюючи нормотворчу діяльність, Візантійська імперія творчо використала пізньоантичні традиції регулювання взаємин держави і церкви. Християнська концепція християнської влади зливається з римською державною теорією.

1. *Козлов А.С.* Борьба между политической оппозицией и правительством Византии в 395 – 399 гг. – С. 68 – 72. 2. *Кулаковский Ю. А.* История Византии. – Т. 1: 395–518. – С. 191–197. 3. *Козлов А.С.* Основные направления политической оппозиции правительству Византии в первой половине V в. // АДСВ. – Свердловск, 1982. – Вып. 19: Византия и ее провинции. – С. 9–11. 4. *Кулаковский Ю. А.* История Византии. – Т. 1: 395–518. – С. 232. 5. *Козлов А.С.* Основные направления политической оппозиции правительству Византии в 50 – начале 70-х гг. V в. – С. 26; *Козлов А.С.* Основные направления политической оппозиции правительству Византии в первой половине V в. – С. 25. 6. *Кулаковский Ю.А.* История Византии. – Т. 1: 395–518. – С. 303. 7. *Успенский Ф. И.* История Византийской империи: В 5 т. – Т. 1. – С. 273. 8. *Козлов А.С.* Содержание конфликта Аспара и Льва I // АДСВ. – Свердловск, 1975. – Вып. 11. – С. 118–121. 9. *Козлов А.С.* Основные направления политической оппозиции правительству Византии в 50 – начале 70-х гг. V в. – С. 33–34. 10. *Козлов А.С.* Основные направления политической оппозиции правительству Византии и ее социальная база в середине 70-х гг. V в. // АДСВ. – Свердловск, 1985. – Вып. 22: Проблемы социального развития. – С. 44. 11. Там же. – С. 47–50. 12. *Курбатов Г.Л.* Византийская церковь IV–XII вв. – С. 122. 13. *Большаков О.Г.* Средневековый город Ближнего Востока (VII – середина XIII в.) Социально-экономические отношения. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва “Наука”, 1984. – С. 24–25. 14. Там же. – С. 135–136. 15. *Комеч А.И.* Символика архитектурных форм в раннем христианстве // Искусство Западной Европы и Византии [В. Н. Грашченков, А. И. Комеч, М. Я. Либман]. – М.: Наука, 1978. – С. 218–219. 16. *Чичуров И.С.* Политическая идеология Средневековья (Византия и Русь). – С. 69. 17. *Николь Д., Хэлдон Дж., Тербулл С.* Падение Константинополя: Последние дни Византии. Полумесяц над Босфором [пер. с англ. А. Коллина]. – М.: Эксмо, 2008. – С. 29. 18. *Гергей Е.* История папства. – С. 60. 19. *Баьер Х.-Ф.* Идеология, показанная на примере отрицания значительной роли готов в Крыму, отрицания их иконопочитания во время иконоборчества и перенесения их епископии на Нижний Дунай // АДСВ. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2003. – Вып. 34: Материалы XI Международ. науч. Сюзюмовских чтений (Екатеринбург, 26–28 марта 2003 г.). – С. 455. 20. *Зеленев Е.И.* Мусульманский Египет. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2007. – С. 21; *Зеленев Е.И.* Египет: Средние века. Новое время. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 1999. – С. 22. 21. *Меу А.* Мусульманский ренессанс. – С. 46. 22. *Барабанов Н.Д.* Трулльский собор и проблема народной религиозности в Византии. – С. 3–4. 23. *Полевой В.М.* Искусство Греции. Средние века. – С. 122–123. 24. *Острогорский Г.А.* История Византийского государства. – С. 232–233. 25. *Смирнов ?.* Иконоборство. – С. 899–901. 26. *Удальцова З.В.* Византийская империя в раннем средневековье (IV–XII вв.). – С. 102. 27. *Осокин Н.А.* История средних веков. Съ приложением очерка средневековой историографии. – Т. 1 (до XIII столетия). – Казань: Типография Императорского Университета, 1888. – С. 313. 28. *Литвиц Е.Э.* Новые зарубежные публикации источников и исследования по истории еретических движений в Византии // Проблемы историкоисследования западноевропейского средневековья: Сб. ст. и мат. [Под ред. В. И. Рутенбурга]. – Л.: Наука, Ленинград. отд., 1979. – С. 71–103. 29. *Бартикан Р.М.* О павликианах после павликиан // АДСВ. – Свердловск, 1973. – Вып. 10. – С. 29. 30. *Скабаланович Н.А.* Византийское государство и церковь в XI в.: От смерти Василия II Болгаробойцы до воцарения Алексея I Комнина. – В 2 кн. – Кн. II. – СПб.: Изд-во Олега Абышко, 2004. – С. 53. 31. *Дагрон Ж.* Формы и функции языкового плюрализма в Византии (XI–XIII вв.) // Чужое: опыт преодоления. Очерки из истории культуры Средиземноморья: Сб. ст. [Под ред. Р. М. Шукурова]. – М.: Алетейя, 1999. – С. 190. 32. *Нефедов С.А.* Факторный анализ исторического процесса. История Востока. – С. 413. 33. *Полевой В.М.* Искусство Греции. Средние века. – С. 123–125. 34. *Удальцова З.В.* Византия IV – первой половины IX в. – С. 134. 35. *Лутаерун Г.Г.* Византия в XI – XII вв. // История Средних веков: В 2 т. / [Под общ. ред. С. Д. Сказкина]: Учебник. – [Изд. 2-е, переработ.] – Т. 1. – М.: Высш. шк., 1977. – С. 362.